

נספח ב:

ניסוך המים כבריאת האדם

לצד הקישור שראינו בין ניסוך המים לבין סיפור בריאת העולם כולו, ומלבד העמדתו כנגד האד שעלה להשקות את הגן שניטע בעדן, מופיעים בחז"ל קישורים שונים בין ניסוכם של המים על המזבח בחג הסוכות לבין בריאתו של אדם, המופיעה בפסוק שלאחר סיפור עליית האד.

א. אדם ומזבח

מקור מפורש לרעיון זה מופיע במדרש המאוחר, תדשא:¹
...ושני מזבחות היו שם, של זהב – כנגד נפשו של אדם, ואחד של נחושת – כנגד גופו של אדם. כשם שהזהב יקר מן הנחושת, כך הנפשות יקרות מן הגוף. אבל בכל יום ויום היה נקרב בהן. כעין שנגזר עליהן מן הקב"ה תמיד, כן צריך האדם לבוא לפני אדון העולמים תמיד בנפשו ובגופו. כשם שהגוף אוכל, כך מזבח הנחושת קרבנותיו למאכל, וכשם שהנשמות אינן נהנות אלא מן הריח, לכך לא היה נקרב במזבח הזהב אלא קטורת סמים – דבר העשוי לריח.

²(מדרש תדשא, עמ' קנו)

בתלמוד נרמזת הקבלתו של המזבח לגוף האדם:

פושעי ישראל – אין אור גיהינום שולטת בהן. קל וחומר ממזבח הזהב, מה מזבח הזהב, שאין עליו אלא כעובי דינר זהב, עמד כמה שנים, ולא שלטה בו האור, פושעי ישראל, שמליאין מצות כרמון... על אחת כמה וכמה.

(עירובין יט ע"א)

לרעיון העולה מכאן יש גם ביטוי הלכתי. מידת האדם מוקבלת למידת המזבח.³ במסכת פסחים מובאת ברייתא המעריכה את מידת האדם כ"אמה על אמה ברום שלש אמות" לצורך שיעור מידת מקווה.⁴ מידת המינימום של המזבח גם היא אמה על אמה ברום שלוש, כפי שמפרט הרמב"ם:

...אבל מידת אורכו ומידת רוחבו ומדת קומתו אינן מעכבין, והוא שלא יפחות מאמה על אמה ברום שלוש אמות כשיעור מקום המערכה של מזבח מדבר.

(רמב"ם הלכות בית הבחירה ב:יז)⁵

מקורות אחרים מתייחסים אל המזבח עצמו כבעל תכונות אנושיות: המונח "אכילת מזבח" במימרא:

בשתי אכילות הכתוב מדבר, אחת אכילת אדם, ואחת אכילת מזבח,⁶

(זבחים יג ע"ב)

משמש, בלשון האמוראים, לתיאור חלק הקרבן המוקטר על המזבח.⁷ במקום אחר נאמר על המגרש אשתו ראשונה – אפילו מזבח מוריד עליו דמעות.

(גיטין צ ע"ב)

הדמיון המתגלה שבין תפיסת המזבח לתפיסת האדם מבוסס על כך שחכמים ראו הן את המזבח הן את האדם כמיקרוקוסמוס. נראה שמאחורי הדברים עומדת מערכת זיקות הדוקה בין האדם, העולם

והמזבח. פטאי, שחקר מגוון של ביטויים לראיית האדם כמיקרוקוסמוס בתרבויות שונות, מביא מקורות רבים מספרות חז"ל המבטאים רעיון זה.⁸ בין היתר, בא הדבר לידי ביטוי מפורש בתיאור ההקבלות בין מבנה גוף האדם ומבנה העולם:

[רבי יוסי הגלילי אומר: כל מה שברא הקב"ה בארץ – ברא באדם]... אבל הקדוש ברוך הוא... ברא את כל העולם כולו... ויצר באדם כל מה שברא בעולמו: ברא חורשים בעולם וברא חורשים באדם, זה שערו של אדם. ברא חיה רעה בעולם וברא חיה רעה באדם, זה הכנימה של האדם. ברא קורצין בעולם וברא קורצין באדם, זה אזניו של אדם... – מים חיים בעולם – מים חיים באדם, זה דמו של אדם... הא למדת שכל מה שברא הקב"ה בעולמו ברא באדם.

(אבות דרבי נתן נוסח א, לא, עמ' 91-92 בהוצאת שכתר)

לעיל הוצגה תפיסתם של חז"ל את המקדש כמיקרוקוסמוס. מכאן מתבקשת ההקבלה בין האדם למקדש. במדרש מופיע מעבר מן המקדש אל העולם, ומן העולם אל האדם:⁹

דבר אחר: כתיב ה' בְּחֶקְמָה יָסַד אֶרֶץ וְגו' (משלי ג:ט) ואומר וְאִמְלֵא אֹתוֹ רוּחַ אֱלֹהִים בְּחֶקְמָה (שמות לא:ג), ללמדך שהמשכן שקול כנגד כל העולם וכנגד יצירת האדם שהוא עולם קטן.
(מדרש תנחומא – ורשא, פקודי, ג)

ניתן לראות ביחסים בין האדם והמזבח לבין העולם נגזרת מן היחסים שבין האדם והמקדש לבין העולם. אם דימה מדרש תדשא את האדם למקדש, הרי שגופו הושווה למזבח.¹⁰ עיקר הפעילות במקדש מרוכזת סביב המזבח, ועל כן טבעי לראות בו תמציתו של המקדש. המזבח הדומה לאדם מהווה מיניאטורה של המקדש, הדומה אף הוא לאדם, תוך הדגשת הממד הגופני באדם.

מעבר לקשר שבין האדם למזבח, הנוצר מתוך ההקבלה המשותפת של שניהם לעולם, הזכרנו גם חיבור נוסף שמחברים ביניהם חכמים – האדם נברא מעפרו של מקום המזבח.¹¹ מוטיב זה מקבל מגוון

משמעויות במדרשים שונים. לעומת הדגשת הזדקקותו של האדם לכפרה, המובאת במדרש בראשית רבה שצוטט לעיל, עולה ממקבילתו ממדרש הגדול נימה שונה:

מִן הָאֲדָמָה (בראשית ב:ז) – מִן הַבְּרֹר שְׂבֵאֲדָמָה בְּרָאוּ, מִן הַחֲבִיב שְׂבֵאֲדָמָה בְּרָאוּ, מִן הַמְעוּלָה שְׂבֵאֲדָמָה בְּרָאוּ, מִסְלָתָה שְׂבֵאֲדָמָה בְּרָאוּ, מִמְקוֹם עֲבוּדָה בְּרָאוּ. כְּתִיב עֶפְרָן מִן הָאֲדָמָה, וְכִתִּיב מִזְבַּח אֲדָמָה (שמות כ:כ).

(מדרש הגדול, הוצאת מרגליות, עמ' עח)

באופן דומה, אך בכיוון ההפוך נאמר במקום אחר: ויש אומרים: ממקום שניטל עפרו של אדם הראשון שם נבנה מזבח. (אליהו זוטא ב, ד"ה "אמר לי, רבי")

בריאתו של אדם ממקום המזבח מופיעה כרעיון יסודי החוזר בגלגולים שונים במקורות מדרשיים רבים, והוא נגזר מן ההקבלה בין האדם והמזבח שבה דנתי לעיל.¹²

ב. בריאת האדם

אֵלֶּה תּוֹלְדוֹת הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ בְּהִבְרָאָם בְּיוֹם עֲשׂוֹת ה' אֱלֹהִים אֲרֶץ וְשָׁמַיִם. וְכָל שֵׁיחַ הַשָּׂדֶה טָרֵם יִהְיֶה בְּאָרֶץ וְכָל עֵשֶׂב הַשָּׂדֶה טָרֵם יִצְמַח כִּי לֹא הִמְטִיר ה' אֱלֹהִים עַל הָאָרֶץ וְאָדָם אִין לַעֲבֹד אֶת הָאֲדָמָה. וְאֵד יַעֲלֶה מִן הָאָרֶץ וְהִשָּׁקָה אֶת כָּל פְּנֵי הָאֲדָמָה. וַיִּיצֶר ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עֶפְרָן מִן הָאֲדָמָה וַיַּפֵּחַ בְּאַפָּיו נְשָׁמַת חַיִּים וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה.

(בראשית ב:ד-ז)

שני מרכיבים בולטים בתיאור בריאת האדם בפסוקים אלה: האדם עשוי עפר מן האדמה, והקב"ה נופח באפיו נשמת חיים. מן המדרשים

– המדגישים את חשיבות המים, עולה מרכיב שלישי בבריאת האדם – האד העולה מן האדמה:

אמר ר' יוסי בן קצרתה: כאשר הוּוּ שְׁהִיא מִשְׁקֶשֶׁת עֵיסְתָּה בְּמִים וּמִגְבַּהַת חֲלָתָה מִבִּינְתֵימִים, כִּךְ בַּתְּחִילָה וְאָד יַעֲלֶה מִן הָאָרֶץ (בראשית ב:1), ואחר כך וַיִּצֶר ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עֶפְרָ מִן הָאֲדָמָה.¹³

(בראשית רבה יד)

ר' יוסי בן קצרתה דורש למעשה דרשה של סמיכות עניינים, וכך הוא מבין את עליית האד כהכנה ליצירת האדם.¹⁴

לשלושת המרכיבים שלקחו חלק בבריאת האדם – אדמה, מים ונשמת חיים – מקבילות בניסוך המים: את הזיקות בין המזבח לבין האדמה ובין מהלך ניסוך המים לבין השקייתו הראשונה של העולם באמצעות האד תיארונו בפרק רביעי¹⁵. אף המרכיב השלישי בבריאת האדם, רוח החיים, היא הנשמה שניפחה באפיו של אדם, מוצא את ביטוי בניסוך המים: ראינו מקורות המתייחסים למי השילוח, המשמשים לניסוך המים, כאל מקור של רוח הקודש.¹⁶

בפסוקים מירמיהו משמש הביטוי "מים חיים" כמטאפורה לקב"ה – אתי עֲזְבוּ מְקוֹר מַיִם חַיִּים.

(ירמיהו ב:13)

כִּי עֲזְבוּ מְקוֹר מַיִם חַיִּים אֶת ה'.

(ירמיהו יז:13)

הביטוי "מים חיים" מהדהד לביטוי "נשמת חיים", הנזכר בפסוק "ויפח באפיו נשמת חיים" (בראשית ב:7). במים החיים המובאים מן השילוח אל המזבח יש כדי לייצג יסוד רוחני. יש לציין גם את הלשון שנוקטת המשנה בתיאור הספלים שבהם ניסכו את המים:

ומנוקבין כמין שני חוטמין דקין.

(משנה סוכה פ"ד מ"ט)

'חוטם' היא המקבילה בלשון חכמים ל'אף' המקראית. ניתן אפוא לשמוע בדימוי הנקבים שבמזבח לאפיים רמז לבריאת האדם תוך נפיחת נשמת החיים באפיו. נעיר כאן כי במקורות התנאיים אין החוטם או החוטמין מציינים כל נקב. מעבר לשימושם בהקשר של גוף האדם, הם מופיעים רק ביחס למזבח.

בדומה לנשמה, המים הם יסוד חיי האדם. במספר מקומות מקבילים המים לדמו של האדם, שהוא מקום משכנה של נפשו –
 פִּי הַדָּם הוּא הַנֶּפֶשׁ.

(דברים יב:כג)

לפי הציטוט שהובא לעיל מאבות דר' נתן, מקבילים מים חיים בעולם לדמו של אדם.
 בירושלמי נאמר:

אדם הראשון דמו של עולם, דכתיב וְאֵד יַעֲלֶה מִן הָאָרֶץ (בראשית ב:ו).

(ירושלמי שבת פ"ב, ה ע"ב)

המים הם הדם הזורם בעורקי העולם. כיוון שהאדם נברא ממים אלה, אף הוא נחשב דמו של עולם.
 שחזור בריאת האדם צץ ברבדים שונים של המחשבה והמאגיה היהודית בהקשר של יצירת הגולם. נושא זה מתואר בהרחבה בספר 'גולם' של משה אידל. בתשתית יצירת הגולם משוקעת ההנחה כי בריאת האדם אינה אירוע חד-פעמי, שניתן לחזור על הדרכים שבהן נוצר האדם, ולברוא אותו מחדש.¹⁷ לשם יצירת גולם יש להשתמש בעפר מקרקע המקדש, הוא העפר שממנו נוצר האדם.¹⁸ יש לגבל את העפר במים חיים, מי נהרות. מעורבותו של הכוח האלוהי בתהליך מובטחת על ידי שימוש בשמותיו של הקב"ה.¹⁹

* * *

עניינים שונים מתוך ניסוך המים על המזבח בחג הסוכות מהדהדים איפוא לא רק להשקייתו הראשונה של העולם באד בראשית הבריאה, אלא אף לבריאת האדם, המתוארת מיד לאחריה. ראינו מגוון זיקות בין האדם למזבח, והקבלנו בין היסודות שמהם נברא האדם, לבין שלבי ניסוך המים. כך נטווה המהלך הרעיוני הקושר בין ניסוך המים לבין סיפור הבריאה כולו, שגולת הכותרת שלו – בריאת האדם.

הערות

¹ לפי עפשטיין, קדמוניות היהודים, עמ' קל, אף שהמדרש עבר עריכה מאוחרת, הוא "אוצר בתוכו דעות קדמוניות".

² ראה מדרשים מקבילים המובאים על ידי פטאי, אדם ואדמה, ב, עמ' 174; אדם ומקדש 113-115.

³ על כך עמד הכהן, מידות המזבח, עמ' 305-311.

⁴ פסחים קט ע"א-ע"ב.

⁵ הרמב"ם נשען על הפסוק 'וְעִשִּׂיתָ אֶת הַמִּזְבֵּחַ עֲצֵי שִׁטִּים חֲמֵשׁ אַמּוֹת אַרְבֵּי וְחֲמֵשׁ אַמּוֹת רָחֵב רְבֹעַ יִהְיֶה הַמִּזְבֵּחַ וְשָׁלֹשׁ אַמּוֹת קָמְתוֹ' (שמות כז:א), ועל זבחים סב ע"א: "תנו רבנן: ...מדת ארכו ומדת רחבו ומדת קומתו אין מעכבין... אמר ר' מני: ובלבד שלא יפחתנו ממזבח שעשה משה. וכמה? אמר רב יוסף: אמה". לפי הדיון שם רק מקום המערכה נחשב לעצם המזבח, ולכן המינימום מצטמצם לאמה על אמה.

⁶ לשון דומה מופיעה שם כח ע"א.

⁷ השורש 'אכל' כשלעצמו אינו יוצר האנשה. כבר במקרא משמש 'אכל' כ'שרף', כמו למשל בפסוק 'כִּי תֵצֵא אֵשׁ... וְנֶאֱכַל' (שמות כב:ה). כאן מסתמכים הדברים על התקבלת המופיעה בציטוט בין אכילת אדם לאכילת מזבח.

⁸ ראה פטאי, אדם ואדמה, א, בעיקר פרק ארבע עשרה "הקבלה בין העולם והאדם".

⁹ ראה פטאי, אדם ואדמה, א, עמ' 173-175.

¹⁰ "מנורת זהב יש לה ז' נרות כנגד שבעה מאורות בעולם, שהם שבעה כוכבים. בשנה ז' ימים טובים. ז' שערים בנפש: שתי עינים, שתי אזניים, שתי אפים, ופה אחד. והיא כנגד חכמה שהיא מאירה לחכם, ועל ימין היא שנאמר לֵב חָכֵם לְיָמֵינוּ וכו' (קהלת י:ב) ונפש בתוך הגוף כנגד מזבח הקטרת בתוך המשכן..." (מדרש תדשא, עמ' קנז).

¹¹ המקורות להלן נמצאים אצל פטאי, אדם ואדמה, א, עמ' 155-156.

¹² מול המזבח כמקום ראשיתו של האדם, אפשר להעמיד את המזבח גם כמקום קבורתו. ראה פטאי, אדם ואדמה, ב, עמ' 10-11. "כל הקבור בארץ

ישראל, כאילו קבור תחת המזבח... וכל הקבור תחת המזבח, כאילו קבור תחת כסא הכבוד" (אבות דרבי נתן, נוסחא א', פכ"ו, עמ' 82, והמקבילה בילקוט שמעוני, בהר, רמז תרסו). ליברמן, בספרו התיוונות, עמ' 161-162, קושר את המימרה התמוהה הזאת לתפיסת חז"ל הרואה את אפרו של האיל שהוקרב במקום יצחק, כאילו הוא אפרו של יצחק המונח תחת המזבח. "אלא מזבח מנא ידעי... ר' יצחק נפחא אמר: אפרו של יצחק ראו שמונח באותו מקום" (זבחים סב ע"א). "אפרו של איל הוא יסוד על גבי המזבח הפנימי" (פרקי דרבי אליעזר, פרק ל). פטאי מוסיף ומביא עדויות שישנן אגדות נוצריות ומוסלמיות קדומות על קיומה של באר עמוקה תחת אבן השתייה, שבה שוכנות נשמות המתים, ועל היות מקום המקדש מקום קבורה. לפי פטאי משקפות אגדות אלו את תפיסת המיתה כשיבתו של האדם למקום שבו היה קודם לידתו.¹³ ראה עמ' 185.

המים מופיעים גם כחלק מן הגיבול, שהוא אחד משלבי יצירת האדם. "את מוצא באחד בתשרי נברא אדם הראשון. שעה ראשונה עלה במחשבה... שלישית גיבול..." (ויקרא רבה כט, מהדורת מרגליות, עמ' תרסח-תרסט).¹⁴ בעקבותיו מפרש רש"י את הפסוק "וְאֵד יַעֲלֶה מִן הָאָרֶץ" (בראשית ב:ו), כחלק מתהליך בריאת האדם: "...העלה את התהום, והשקה העננים לשרות העפר, ונברא אדם, כגבל זה שנותן מים, ואחר כך לש את העיסה. אף כאן וְהִשְׁקָה, ואחר כך וַיִּצְרֵר".

¹⁵ מעמ' 184.
¹⁶ ראה לעיל פרק שלישי על שמחת בית השואבה, עמ' 157.
¹⁷ לפי אידל, קיימת תפיסה קבלית המזהה את הידע הדרוש לשם יצירת אדם עם הידע המספיק ליצירת עולם. גולם, עמ' 18-20.

¹⁸ שם, עמ' 60-61.
¹⁹ שם, עמ' 63. אידל מקביל שם בין יצירת הגולם לבין השקיית הסוטה במים המאריים, כפי שהיא מתוארת בתורה ובפרשנותם של חז"ל. במים הקדושים, שבהם הושקתה הסוטה, נתן הכהן עפר מקרקע המשכן, ובהם נמחה שם ה' שהופיע באלה (במדבר ה:יז-כט). אף בהשקיית הסוטה מופיעים אותם יסודות העומדים בתשתית בריאתו של אדם: האדמה, המים ושם ה'. לביאור משמעות העפר שניתן במים במדרש הגדול לבמדבר ה, יז, הוצאת רבינוביץ, עמ' נו. העפר מנכיח באירוע בדיקתה של הסוטה את יצירת הוולד ברחמה של אשה, וראו גם דברי רבא בסוטה יז ע"ב. השקיית הסוטה יכולה אפוא להביא ליצירת אדם. רבא הוא המוזכר במסכת סנהדרין סה ע"ב כמי שבורא אדם, ובכך הוא מהווה אב-טיפוס ליוצרי הגולם לדורותיהם.

